ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 5, October 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.937

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 17.06.2020 Kabul Tarihi: 20.08.2020

Atıf Künyesi: Onur Güven, "Doğu Anadolu'da Jandarma Birliklerinin Asayiş Sağlama Çabaları (1890-1915)", *History Studies*, 12/5, Ekim 2020, s. 2673-2693.

Doğu Anadolu'da Jandarma Birliklerinin Asayiş Sağlama Çabaları (1890-1915)

*Efforts of the Gendarmerie Units to Provide Public Security in East Anatolia
(1890-1915)*

Onur Güven

ORCID No: 0000-0002-3640-2816

Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi

Öz

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında Anadolu; savaş, isyan ve göç gibi toplumsal olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Makedonya, Batı ve Doğu Anadolu problemlili bölgelerin başında gelmekteydi. Bunun sebepleri arasında dönemin güçlü ve büyük devletlerin desteğini arkasına alan Ermeni çetelerinin girdiği birtakım olumsuz faaliyetler vardı. Osmanlı İmparatorluğu, topraklarında yaşanan düzensizliklere ve çetecilik olaylarına karşı bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. 1890 yılından itibaren Ermeni çeteleri fiilen isyanlara ve katliamlara başlayınca hükümet, Hamidiye Alaylarında olduğu gibi jandarma birliklerini bölgeye sevk ederek huzuru, asayiş ve sükûneti sağlamaya yönelik adımlar atmıştır. Kurulduğu dönemden itibaren hem topyekûn harplerde hem de vilayetlerin güvenliğini sağlamada bir kolluk kuvveti olarak görev yapan jandarma teşkilatı, Ermenilerin ayrılıkçı girişimlerine müdahalede bulunmaktan geri durmamıştır. Anadolu'nun yanı sıra Rumeli'de de birçok zorlu görevde boy gösteren jandarma birlikleri, üzerine düşen sorumluluğu büyük bir kararlılıkla yerine getirmeye çalışmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti, Ermeni komitelerinin acımasızca katliamlarda bulunduğu Erzurum ve Van özelinde Doğu Anadolu havalisine jandarmayı göndererek asayiş sağlanmaya yönelik tedbirler almak istemişti. Dönemin olumsuz şartları göz önüne alındığında bölgede görevli jandarma birliklerinin pek çok eksiği olduğu göze çarpmaktadır. Birliklerdeki asker eksikliği ve mühimmatın yetersiz olması bunların başında gelmektedir. Bu makalede, bilhassa zorunlu göçe giden süreçte ve hadisenin yaşandığı dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı yöneticilerinin jandarma öncülüğünde almış olduğu birtakım tedbirleri, Ermenilerin jandarma birliklerine yönelik yapmış oldukları bazı olumsuz hareketleri (çatışma, katliam gibi) ve jandarmanın Ermeni çetelerine karşı bölgedeki huzuru ve güveni tesis etmedeki gayreti Osmanlı arşiv belgeleri ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Jandarma, Ermeni çeteleri, zorunlu göç, iç güvenlik

Abstract

In the last quarter of the 19th century and in the early 20th century, Anatolia faced many social unrests such as wars, riots and immigration. Especially Macedonia, Western and Eastern Anatolia was one of the problematic regions. The reasons for this unrest were a number of chaotic activities undertaken by Armenian gangs, which were received support from powerful states. Therefore, the Ottoman Empire took some precautions against the events that took place in the lands it ruled. When the Armenian gangs began to rebel and massacre, the government took steps to ensure peace and order by sending the Gendarmerie units to the region as in the case of Hamidian Regiments since 1890. In addition to Anatolia, the gendarmerie units, which had many challenging duties in Rumeli, tried to fulfil their responsibilities. At this point, the Ottoman Empire wanted to take measures to ensure public order by sending the gendarmerie to the Erzurum, Van and Eastern Anatolia districts where the Armenian gangs brutally massacred. When the adverse conditions of the period were taken into consideration, it is observed that the gendarmerie units in the region experienced many difficulties such as lack of ammunition and personnel. This article, aimed to explain, the measures taken by the Ottoman Empire under the leadership of Gendarmerie in Eastern Anatolia especially during the period leading to forced migration, aggressive actions of the Armenians against the gendarmerie units (such as conflict, massacre) and Gendarmerie's efforts to maintain peace and security despite armed hostility of Armenians in the light of Ottoman archival documents.

Keywords: Eastern Anatolia, Gendarmerie, Armenian gangs, deportation, internal security

Giriş

Tanzimat Dönemi'ndeki uygulamaların getirdiği yenilik ve değişimler içerisinde iç güvenlik dikkat çeken bir husustur. 1826 yılında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması güvenlik anlamında önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. 1826 öncesi özellikle İstanbul'un güvenliği Yeniçeri Ocağı tarafından sağlanmaktaydı. Ocağın kaldırılmasından sonra yeni oluşturulan Asâkir-i Mansure ordusu bu görevi üstlenmiştir.¹ 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla beraber Osmanlı Devleti, Müslim ve Gayrimüslim nüfusun yaşam hakkını koruma altına almış, vergi toplanmasında sistemli bir yol takip edilmesini amaçlamış ve askere alma, askerlik süresi için düzenlemeler yaparak belirli bir işleyişi hedeflemiştir.² Tanzimat aslında bu üç temele dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti, iç güvenliği tesis edecek birtakım teşkilatlar oluşturma amacı gütmüştür.

Devletin kolluk tipi yapılanmaları kurmasında belli başlı bazı argümanlar vardır. Bu noktada taşıyıcı daha çok kontrol altında tutmak, ülkenin genelindeki denetimlerde belirli bir standart sağlamak ve asayiş bozan hadiselerle müdahale etmek gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.³ XIX. yüzyılın başında Nizâm-ı Cedit'e kolluk görevi verilirken; hazırlanan nizâmnâme'ye göre Nizâm-ı Cedit askerleri sancaklarda eğitim alıp, bölgede kolluk görevi sorumluluğunu üstlenmişti. Yine 1834 yılında II. Mahmut döneminde vilayetlerde meydana getirilen Asakir-i Redif, tıpkı Nizâm-ı Cedit bölüklerine benzer bir görevi yerine getirmekteydi.⁴

¹ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları*, S. 16, 2004, s. 66.

² Jean Henri Ubicini-Abel Pavet de Courteille, *XIX. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Zühre İlkgenel, Kitabevi, İstanbul 2019, s. 2.

³ Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. Evren Balta Paker-İsmet Akça, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-48.

⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 60-65.

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin içine girdiği yenileşme süreci hemen hemen her alanda eski Türk siyaset ve toplum gelenekleriyle, ilerleyen dönemde de Batı medeniyetini harmanlayarak kendine özgü siyasi ve kültürel bir işleyiş oluşturmuştur. Zabıta teşkilatı da (jandarma) bu işleyişin içinde kendine göre bir değişim ve gelişim geçirmiştir. Devlet ve toplum içerisindeki modernleşmenin düzenli olarak uygulanabilmesi için kuvvetli bir merkezi idareye ihtiyaç vardı. Dönemin ileri gelen devlet adamları arasında da böyle bir merkezi idariyi güçlendirme konusunda güçlü ordu ve kuvvetli bir kolluk kuvveti kurulması yönünde fikir birliği sağlanmıştı.⁵

13 Haziran 1869 tarihli Asâkir-i Zaptiye Hakkında Nizâmnâme'yle Anadolu ve Rumeli'de düzenli bir teşkilatın kurulması hedeflenmiştir. Bununla birlikte zaptiye, vilayet ve kazalarda mülki idarenin emri altında görevini ifa edecekti.⁶ Dönemin simge isimlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'nın adlandırdığı gibi Asâkir-i Zaptiye aslında jandarmadan başka bir şey değildi.⁷ Zaptiye Nizâmnâmesi'nde açıkça ifade edildiği üzere jandarma teşkilatı, vilayet, sancak ve kaza gibi idari birimlerde mülki amirin emri altında bir tür kolluk kuvveti olarak düşünülmüştür. Karakol olarak o dönemde hükümet konaklarına yerleştirilmişlerdir. Yine söz konusu Nizâmnâme'ye göre kasaba ve köylerde gerçekleşen adli olaylarda suçu işleyenlerin tespit edilip yakalanması, devriye gezmek, yol emniyeti sağlamak, postaların güvenliğini sağlamak, afet durumunda müdahalede bulunmak ve nizâmnâmelere uygun olarak idare tarafından talep edilen işleri halletmek jandarmanın başlıca görevleri olarak belirtilmiştir.⁸ İlerleyen dönemde merkezi idarenin taşradaki denetimini arttırmaya yönelik bir adım atılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa, Avrupa'da olan jandarma teşkilatlarına benzer bir sistemi Osmanlı Devleti'nde de tatbik etmek için İngiltere ve Fransa'dan uzmanlar getirtirerek bu konuda reform planlaması yapılmasını istemiştir. Osmanlı idarecileri 20 Kasım 1879 yılında bir tezkireyle jandarmanın kurulması işini hızlandırmışlardır. Bu doğrultuda atılan önemli adım Asâkir-i Zaptiye'nin, Zaptiye Müşîriyeti'nden alınıp Seraskerlik kurumuna bağlı oluşturulan Jandarma Dairesi'ne verilmesi olmuştur. Yapılan bu hamlede devletin amacı kolluk kuvvetinin "Avrupa baskısı" ile yapılan ıslahatların dışında tutulması ve Seraskerliğe bağlı kontrolü kolay bir yapının oluşturulmasıydı.⁹

Balkan Devletlerinde artan asayiş olayları zamanla şiddetli iç çatışmalara dönüşmüştür. Özellikle Makedonya'daki çetecilik faaliyetleri sonucunda Batılı Devletler Bâb-ı Âli'yi bölgede birtakım ıslahatlar planlaması ve bunların da vakit kaybetmeden uygulamaya konulması gerektiği yönünde baskı altına almışlardır. Bu doğrultuda Avrupalı Devletlerin onayıyla Hüseyin Hilmi Paşa bölgeye müfettiş olarak gönderilmiştir.¹⁰ Paşa'nın öncelikli olarak müdahil olduğu konu jandarma teşkilatının tensikâtı (düzenleme, düzene koyma) konusuydu. Hüseyin Hilmi Paşa dışında jandarma tensikat başkumandanı olarak atanan General De Giorgis, üst düzey yetkilerle donatılarak 1904 yılında Rumeli'ye gönderilmiştir. Burada planlanan ve kısmen gerçekleştirilen jandarma tensikâtı bilhassa askerlerin eğitimi noktasında modern anlamda jandarmanın temelini

⁵ Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 13-20.

⁶ *Düstur*, Birinci Tertib C. 2, (Asâkir-i Zaptiye Nizâmnâmesi), 3 Rebiulevvel 1286, s. 715-737.

⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 185.

⁸ *Düstur*, s. 725-738; Nadir Özbek, "Tarihyazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine Göre İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, Der. Noemi Levy-Nadir Özbek-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 9.

⁹ Süleyman Tekir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş, Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 54.

¹⁰ Tekir, *age*, s. 66.

atıldığı bir evre olmuştur. Burada açılan zabıt mektepleri teşkilat için son derece önemli bir konuma gelmiştir.¹¹

1909 ve sonrası dönemde jandarmaya yönelik gerçekleştirilen düzenlemeler Meşrutiyet devri jandarması olarak ikinci bir tensikat başlığıyla adlandırılabilir.¹² Çalışmanın içeriği gereği söz konusu dönemde jandarma için yürürlüğe konan nizâmnâmeler çerçevesinde yapılan düzenlemelerden bahsedilmeyecektir. Ancak Rumeli'deki isyan hareketleriyle başlayan jandarma tensikat süreci, Meşrutiyet dönemi ile devam etmiş ve teşkilat üzerinde Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkelerin etkisi görülmüştür. Bu yaşanan süreç (1879-1909) Cumhuriyet dönemi Türk jandarmasının çekirdeğini oluşturmuştur.

Bu makalede, arşiv belgelerinden hareketle Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Ermenilerin zorunlu göçüne giden süreç ve bu süreç esnasında kolluk kuvveti olan jandarmanın asayiş sağlama çabaları izah edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde jandarma teşkilatının kuruluş felsefesi, devletin o dönem içerisinde bulunduğu ortam ve teşkilat aracılığıyla bölgede otoritesini koruma gayreti de ifade edilmek istenen hususlardandır. Ayrıca jandarma birlikleri ve Ermeni çeteleri arasında yaşanan çatışmalar, teşkilatın bazı durumlarda hem sayı hem teçhizat noktasında yetersiz kalması vurgulanacak diğer konu başlıklarıdır.

1. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldaki Genel Vaziyeti ve Doğu Anadolu'daki Durum

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti için hem siyasi hem idari anlamda oldukça zorlu bir dönem olmuştur. Savaşlarla birlikte toplum düzeninde ve devlet idaresinde yaşanan köklü değişiklikler bir anlamda bu yüzyılı şekillendirmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgali, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, Vehhabiler ve Anadolu'daki ayan meselesi Osmanlıyı uğraştıran ve aynı zamanda toprak kaybettiren hadiselerdir. Rumeli coğrafyasında Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlık elde eden Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan devlet idaresini çöküntüye uğratmıştır.¹³ Bu dönemin getirdiği en önemli mesele şüphesiz Tanzimat'ın ilanı ve getirdiği değişimlerdir. II. Mahmut, Osmanlı Klasik Dönemi'nin unsurları olan sipahi, ayan ve tımarları ortadan kaldırdıktan sonra mutlak otorite için yeni idari kurumlar oluşturmuştur. Bu idari kurumlarla birlikte geniş bir memur ve personel kitlesinin oluşmasının önü açılmıştır. Askeri noktadaki köklü değişiklik ise 1855 yılında çıkarılan bir kanunla din ve dil farkı gözetmeksizin herkesin eşit şekilde askerlik hizmetini gerçekleştireceği bir sistem kurulmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁴ Bu kanun jandarma ve polis teşkilatlarında da Gayrimüslim nüfus istihdamının önünün açılmasına neden olmuştur.

XIX. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti adına toprak kayıplarının arttığı ve uluslararası platformda sorun oluşturacak bir meselenin başlangıcına denk gelir. 93 Harbi olarak bilinen 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'ni müteakip Berlin Antlaşması, iç güvenlik anlamında da bazı değişimlerin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde Avrupalı Devletler, hem Rumeli'de hem de Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne, ondan ayrılmak isteyen milletler üzerinden müdahale imkânı bulmuştur. Berlin Antlaşması çerçevesinde, Makedonya özelinde Avrupalı Devletler birtakım reformlar yapılmasını vurgularken; Doğu Anadolu'da Ermeniler merkeze alınarak, Doğu

¹¹ Özellikle Selanik'te kurulan mektep modern anlamda öncü askeri eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Bkz. Fatih Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Eğitimi: Selanik Vilayeti Jandarma Mektepleri", *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan-Yücel Yiğit, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 185-204.

¹² Tekir, *age*, s. 142-158.

¹³ Devrin yapısıyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 13-139; Karpat, *age*, s. 13-83.

¹⁴ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-İbrahim Yılmazçelik, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 508-532.

vilayetlerinde idari-siyasi bazı reformların gerçekleştirilmesi gerekliliği belirtilmiştir.¹⁵ Anadolu ve Rumeli’de olan bu gelişmeler, Rumeli Tensikati ve Anadolu Islahatı¹⁶ isimleriyle jandarma teşkilatı için de bazı düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Özellikle Rumeli’de yabancı subaylar nizâmnâmeler çerçevesinde jandarmayı ıslah girişiminde bulunmuşlardır.

İngiltere başta olmak üzere diğer bazı Batılı Devletler, Anadolu’da yapılmasını istediği ıslahatların jandarma tipi bir kolluk kuvveti ile rahatça denetlenebilirliğinin farkındaydı. Osmanlı idarecileri de bu durumu fark ederek teşkilatı iyileştirme kapsamında müdahalelerde bulunmuşlardır. Islahatlar iç güvenlik noktasında bazı hususlara odaklanmıştı. Bunlar nahiye teşkilatlarının çoğaltılması, vergi tahsildarlarının görevlendirilmesi ve adli alanda düzenlemelere gidilmesi şeklindeydi. İngiltere, gayrimüslimlerin kendi nüfusları oranında bölgelerde jandarma ve polis olarak istihdam edilmelerini ayrıca kolluk teşkilatlarının yabancı subaylar tarafından düzenlenmesini talep etmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti söz konusu ıslahatları Doğu Anadolu ve Rumeli özelinde değil, idaresi altında olan diğer birimlerde de uygulama yoluna gitmiştir. Öyle ki Sultan II. Abdülhamid devrinde idari, siyasi, sosyo-ekonomik ve iç güvenlik konularına yönelik sayısız düzenleme yapılmıştır.¹⁸ II. Abdülhamid ve diğer devlet adamları kendi iktidarını güçlü bir zemine oturtmak amacıyla jandarmayı 1879 yılından itibaren *merkezileştirme* unsuru olarak kullanmışlardır.

Doğu Anadolu’daki Gayrimüslim tebaaya yönelik devlet üzerinde oluşturulan baskılar neticesinde çeşitli reform girişimleri planlanmıştır. Bu girişimlerin devlet kontrolünde olmasını sağlamak ve asayiş her ortamda tesis etmek amacıyla da jandarma birlikleri için kapsamlı nizâmnâmeler çıkarılmıştır. Teşkilata yönelik XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında çıkarılan nizâmnâmeler son derece önemlidir. 1903 yılı öncesinde Said Paşa öncülüğünde hazırlanan raporlar teşkilata sistematik bir çerçeve çizmekten uzaktı. 1903 yılında ise Fransız jandarması için hazırlanan mevzuatın benzeri Osmanlı jandarması için hazırlanmıştır. Bu mevzuat II. Meşrutiyet Dönemi’nde yenilenerek kullanılmıştır.¹⁹ İç güvenliğin tesis edilmesi amacıyla XIX. yüzyılda Osmanlı idari sisteminde değişiklikler yaşanmıştır. İlk önce Batılı Devletler ıslahatlar kapsamında güvenliğin nahiye ve köylere kadar bütüncül bir anlayışı Osmanlı idarecilerine uygulamak istemiştir. Nahiye teşkilatlarının oluşturulmasına Osmanlı Devleti de olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Çünkü bu yapıyla birlikte kontrol mekanizmasının, en üst biriminden en alt birime kadar kolluk kuvvetiyle birlikte devletin elinde olması düşünülmüştür. Bu yapılanmaya Doğu vilayetleri özelinde bakıldığında, Osmanlı hükümeti kırsal kesimde, köy/karyelerde asayiş teminini jandarmaya bırakmıştır.²⁰ II. Abdülhamid devrinde etkin bir polis teşkilatının varlığı da göz önünde tutulduğunda; en az jandarma kadar Batılı Devletlerin etkisi altına almaya çalıştıkları bir kurumdu ancak ekonomik şartlar nedeniyle taşrada jandarma asayişin tesisine yönelik görevlendirilmiştir. Nitekim bu vaziyet sadece Abdülhamid devri ile sınırlı kalmamış İttihat Terakki döneminde de sürmüştür. İleride görüleceği üzere Doğu Anadolu’da Ermeni çetelerinin taşkınlıklarına müdahale jandarma kuvvetlerince gerçekleştirilmiştir.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreği Doğu Anadolu Bölgesi için asayişin temini noktasında Osmanlı Devleti’nin zorlandığı bir dönem olmuştur. Dönemin büyük güçlerinin etkisi altında kalan Ermeniler, Sırp ve Yunanlılarda olduğu gibi ayrılıkçı bir yaklaşım sergileyerek

¹⁵ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. 6, Güven Yayınevi, İstanbul 1972, s. 3335-3337.

¹⁶ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik... , s. 71.

¹⁷ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik... , s. 73.

¹⁸ Tekir, *age*, s. 48-60.

¹⁹ Halim Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947, s. 115 vd.

²⁰ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik... , s. 79.

idari yapıya sık sık başkaldırmışlardır. Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri, isyanları, saldırıları bazı genel ve özel sebeplere dayanmaktadır. Bunlar Rumeli'de baş gösteren ve Osmanlı aleyhine sonuçlanan milliyetçilik hareketleri, Büyük Devletlerin Ermeniler üzerinden Osmanlıyı parçalama düşünceleri, azınlık okulları ve konsolosluk meseleleri gibi sorunlar şeklinde sıralanabilir. Ermeniler arasında Osmanlı Devleti'nden ayrılma düşüncesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmuştur. Berlin Antlaşması gereğince Ermenilere yönelik ıslahat fikrinin benimsenmesi Ermenileri harekete geçiren temel etmen olmuştur.²¹ Rus destekli Ermeni komiteleri, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni ahaliyi sindirmek ve Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek istemişlerdir. Ermeni cemaati tarafından 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid'e gönderilen mektuplarda komitelerin çıkarttıkları isyan ve asayişsizlikle ahalinin bir ilgisinin olmadığını belirtilmiştir.²² Öyle ki Doğu Anadolu'daki Ermeni halkının, komitecilerin ayrılıkçı isyanlarına destek vermekten sakınmış ve Ermeni ahalinin böyle bir girişimin içinde yer almasının macera olduğu vurgulanmıştır. Bunu Rus General Mayewski'nin Van ve Bitlis vilayetleri hakkındaki notlarında bulmak mümkündür. General Mayewski, Ermenilerin Anadolu'daki problemlerinin oldukça abartılı ve uydurma olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı ayaklanma girişiminde bulunmalarını ise onların ünlü olmaya karşı olan zaafı ve şöhret peşinde koşmaları olarak göstermiştir. Ayrıca 1890'lı yıllarda Doğu vilayetlerindeki Ermeni ayaklanmalarının sebebinin Ermeni köylerindeki yoksulluk ve Osmanlılar tarafından gördükleri baskıdan kaynaklı olmadığını vurgulamıştır. Özellikle Ermeni din adamları arasında çıkan milliyetçi fikirlerin isyanları ateşlediğini belirtmiştir.²³

Ermeni çeteleri Avrupa'dan tam destek almak amacıyla şiddetli saldırılar planlanmaktaydı. Ermeni silahlı örgütleri 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak ve 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnak Cemiyetleri aracılığıyla teşkilatlanmışlardır. Bu doğrultuda 1894'de ilk isyan girişimi Sason'da gerçekleşmiştir.²⁴ Diğer bölgelere nazaran burada Ermeni nüfusu fazladır. Sason'daki Ermeni isyanı Müslüman köylerine ve bölgedeki asayişçi sağlayan jandarma personeline yönelik gerçekleşmiş ve bu saldırılarda birçok insan hayatını kaybetmiştir.²⁵ Sason'da 1894 yılında başlayan isyan ve katliamlar belirli aralıklarla sürmüştür. 1914 yılına ait bir kayıta Sason'da asayişten sorumlu jandarmaları şehit eden ve silahlarını alan eşkıyalar, verilen mühletin ikinci gününde Ermeni Piskoposun olaya müdahil olmasıyla teslim olmuşlardır.²⁶

1895 yılında yine Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Zeytun ve Van'da Ermeni ahaliyi ayaklandıran komiteciler, önemli ölçüde hem can kaybına hem mal zararına sebebiyet vermişlerdir. İsyancılar ve hükümetin anlaşmasıyla isyanın sonlandırılması neticesinde ayaklanma bastırılmıştır. Hadisenin sonucunda Zeytun halkı beş yıl vergiden muaf tutulmuş ve isyancı Hınçak komitecileri Avrupa'ya gönderilmiştir. Onların yerini alan Taşnak komitecileri Doğu Anadolu'daki kanlı eylemlerini sürdürmüştür.²⁷ Asayişçi sağlamakla görevli jandarma birlikleri, Zeytun isyanında başarılı müdahalelerde bulunmuşlardır. Zeytun civarındaki Bergic Manastırı'nda yasadışı bir inşaat girişimini engellemek isteyen jandarma kuvvetlerinden er

²¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 227.

²² Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 44.

²³ General Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Haz. Hamit Pehlivanlı, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997, s. 100-130.

²⁴ Recep Karacakaya, "1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu 23 Ocak 2014*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 108.

²⁵ Saray, *age*, s. 45.

²⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH. EUM 2 Şb.)*, 2/48, 16 Teşrin-i Evvel 1330.

²⁷ Uras, *age*, s.491-499.

Osman'ın şehit edilmesi sonucunda yaşanan gelişmeler bir isyan hareketine dönüşmüştür. Hükümet idaresine ve kolluk kuvvetlerine mukavemet eden 24 kişiden birisinin Zeytun'a sebze getirdiği, diğerlerinin ise isyancılar olduğu tespit edilmesinin ardından şahısların yakalandığı ilgili Nezarete bildirilmişti.²⁸

Hınçaklardan sonra 1896'dan itibaren Taşnak komitelerinin silahlı faaliyetleri görülmektedir. 1896 yılında Taşnak örgütünün ilk isyan girişimi gerçekleşmiştir. İngiliz, Fransız ve Rus konsolosluklarının da desteğini alan örgüt, bölgedeki Ermeni halkını da galeyana getirerek 3 Haziran'da Müslümanlara yönelik saldırıda bulunmuşlardır. Bu hadise neticesinde birçok Müslüman hayatını kaybetmiştir.²⁹ Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılma düşüncelerini Avrupalı Devletlere duyurmak ve onların desteğini almak için 1890'lardan itibaren giriştikleri şiddet eylemlerini bir süreliğine durdurmuşlardır. Bu süreç içerisinde Doğu Anadolu'da özellikle Rusların desteğiyle silahlanmaya devam etmişlerdir. Ayrıca Avrupa kamuoyunda Osmanlı hükümetinin kendilerine zulmettiği yönünde propaganda temelli haberler çıkarmışlardır.³⁰ Cihan Harbi öncesinde İstanbul'da toplantı gerçekleştiren Ermeni ahalinin ileri gelenleri görünüşte Osmanlı Devleti'nin yanında yer alırken, bir yandan da gizlice komite üyelerine ulaşarak çeşitli vilayetlerde isyan girişimlerinin organize edilmesini bildirmişlerdir.³¹ Ermeniler, Sarıkamış Harekâtı sürecinde (22 Aralık 1914-5 Ocak 1915) Ruslardan aldıkları talimatlardan sonra 1914 yılında Kayseri, Zeytun ve Erzurum'da isyan hareketine başlamışlardır. Daha sonra Muş, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Elazığ, Sivas, Trabzon, Antep, Maraş, Halep ve İstanbul gibi yerlerde tedhiş faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Sarıkamış yenilgisini fırsat bilen Ermeni çeteleri, Taşnaksutyun örgütünün gerçekleştirmiş olduğu kongrede alınan karar doğrultusunda Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Van ve çevresinde de ayaklanarak Müslümanlara türlü eziyetler etmişlerdir. Van valisi Cevdet Bey'in ifade ettiğine göre Rus birliklerinin Van'ı ele geçirmesi için Ermenilerin toplu bir şekilde isyan girişimine kalkıştığı görülmüştür. Neticede çok geçmeden Taşnaksutyun komite başkanı Aram Manukyan öncülüğünde kanlı eylemler başlatılmıştır.³²

Osmanlı Devleti'nin harbe girmesinin ardından Doğu vilayetlerinde önemli askeri hareketlilikler yaşanmış ve Van vilayeti 1914 yılı itibariyle birçok hadisenin merkezinde yer almıştır. Buranın merkez oluşunun nedenleri arasında bölgedeki yoğun Ermeni nüfusu gösterilebilir. 1914-1915 yıllarında bu bölge, Ermeni isyan hareketlerinin en önemli merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Rus destekli Ermeni ihtilâlcileri faaliyetlerini öncelikli olarak Van'da gerçekleştirmiştir. 1915 yılında Van ve çevresinde Osmanlı ordusu ve Ermeni çeteleri arasında gerçekleşen çatışmalar ve buranın nihayetinde Rusların eline geçmesi binlerce Müslüman'ın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.³³ Van'ın hemen hemen tüm kasabalarında bir tarafta asker, jandarma, milis kuvvetler, diğer tarafta Ermeni çetecileri arasında gasp, firar ve telgraf hatlarının tahribi gibi hadiseler zamanlar yerini şiddetli çatışmalara bırakmıştır.³⁴ Ermenilerin Cihan Harbi başlangıcında hangi safta yer aldığı tartışma konusu olmuştur. Ermeni iddialarına göre Ermeni halkı iki düşman imparatorluk (Osmanlı-Rus) arasında bölünmüştür. Muammer Demirel, harpte Ermenilerin İtilaf Devletleri tarafında yer aldığı hatta bu konu

²⁸ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)*, 177/2, 23 Temmuz 1311.

²⁹ Karacakaya, *agm*, s. 112-113.

³⁰ Saray, *age*, s. 50.

³¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 195.

³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990, s. 65 vd.

³³ Tuncay Öğün, "1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Haz. Şenol Kantarcı vd. C. 2, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 135-142.

³⁴ Anahide Ter Minassian, "Van 1915", Çev. Sema Baraç, *Tarihi Kentler ve Ermeniler-Van*, Ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 240

hakkında bir bildiri yayınladıklarını vurgulamıştır. Ermeniler özellikle Rusya'nın yanında yer almışlar ve bu doğrultuda komitelerini teşkilatlandırmışlardır.³⁵

Van'da olduğu gibi Erzurum ve çevresinde de Ermenilerin giriştikleri isyanlar şiddetliydi. Buradaki ilk isyan girişimi 1890 yılında gerçekleşmiştir. Bölgedeki Ermenilerin zorunlu göç hadisesine kadar geçen süre içerisinde fazla miktarda silah depoladığını Erzurum Merkez Kumandanı Halil Hamit ifade etmiştir.³⁶ Eylül 1914 Türk-Rus sınır hattının oldukça gergin olduğu bir tarihtir. Sınır bölgesinde şiddetlenen Ermeni faaliyetlerine karşı III. Ordu ve Erzurum Valiliği harekete geçmiştir. Bölge hakkında alınan istihbarat neticesinde Rusların sınırda bulunan vilayetleri kontrol altına alabilmek için Ermenileri kendi tarafına çekmenin hesaplarını yaptığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Ruslar, Ermeni çetelerine silah yardımıyla bulunmuştur. Ayrıca daha önceleri tutsak aldığı çete liderlerini serbest bırakarak bölgeye göndermiş ve asayişin bozulmasını planlamıştır. Rusların bu faaliyetlerine karşılık III. Ordu bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Buna göre savaş durumunda valiliklere yardım edilecek, pasaportsuz şekilde sınırı geçmek isteyenler orduya teslim edilecek, Kürt ve diğer Müslüman grup liderleri Rus propagandasına karşı aydınlatılacak, ordu ve jandarma teşkilatında önemli mevkilere Ermeni ve Müslüman olmayanlar getirilmeyecekti. Geliştirilen istihbarat yöntemleri ise kılık değiştirerek jandarma ve polis aracılığıyla Ermeni grupların nerelerde örgütlendiği tespit edilecekti.³⁷

İspir ve çevresi Ermeni terörünün Erzurum içerisinde yoğunlaştığı bölgeydi. Rusların 1916 yılında Erzurum'u işgal etmesinden sonra zorunlu göçten geri dönen Ermeni gruplar İspir'de teşkilatlanarak faaliyetlerini General Antranik komutasında organize etmişlerdir. Ermeniler İspir'de katliam yapmak için Hodiçor Köyü'nü üs olarak kullanmışlardır. Müslüman halka yönelik gerçekleşen katliamlar hadiselerle tanık olanların ifadeleriyle gün yüzüne çıkmıştır.³⁸ Ermeni çeteciler ayrıca Oltu ve Pasinler'de de katliamlar gerçekleştirmiştir.³⁹

Doğu Anadolu'da çeşitli vilayetlerde 1890'lı yıllardan başlayan ve I. Cihan Harbi'nde daha da şiddetlenen Ermeni isyanlarında Müslüman ahalinin çoğu yurdunu terk etmek durumunda kalmıştır. Ermenilerin yağma, katliam ve tecavüzlerinin devam etmesi sonucunda Osmanlı Devleti de bir dizi önlemler alma yoluna gitmiştir. Osmanlı bürokrasisinin güçlü ismi Talât Bey, gönderdiği talimatla Doğu Bölgesi'nde Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kurumların ve eğitimci görünümü misyonerlerin başka yerlere gönderilmesinin düşünüldüğünü bildirmiştir.⁴⁰ İlerleyen dönemde Zeytun ve Maraş gibi Ermeni isyanlarının en yoğun yaşandığı bölgelerdeki Ermeniler Konya'ya sevk edilmişlerdir. Konya'dan başka Halep'in güneydoğusu ve Urfa Ermenilerin iskân edildiği yerlerdendi. Mayıs 1915'de problem görülen vilayetlerdeki olaylara karışmış Ermeni ayrılıkçı kişilerin ve kamu görevlilerinin (polis, memur gibi) Ermeni olmayan yerlere gönderilmesine karar verilmiştir. Osmanlı hükümetinin almış olduğu zorunlu göç kararı, 1915 bahar döneminde, ilk durumundan daha hafifletilmiş ve başka bir göç kafilesi yola çıkmadan Ekim 1915'te tamamen durdurulmuştur. Çeşitli yerlerde yaşayan Ermenilerin topluca

³⁵ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996, s. 26.

³⁶ Age, s. 17.

³⁷ Nebahat Arslan-Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-Rus Sınırında Ermeni Faaliyetleri", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildirileri 6-8 Mayıs 2015 Erzurum*, C. 2, Ed. Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum 2016, s.1577-1580.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özyürek, "İspir'de Türk Varlığı ve I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Olayları", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, s. 549-576.

³⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III 1919-1920*, Haz. Komisyon, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 134-153.

⁴⁰ Hikmet Özdemir, vd. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 59-60.

uzaklaştırılmasına artık gerek olmadığı ve sadece terör olaylarının içinde olanların yakalanıp gönderilmesine karar verilmişti.⁴¹

2. Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Asayiş Meselesi

XX. yüzyılın başlarında Ermeni çetelerinin sayısı azdı. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki askeri birlikleri uğraştıran hususlar; çetecilerin iyi organize olması, Rusya ve İngiltere gibi güçlerden destek alması ayrıca çeşitli propagandalarla bölge halklarını (Kürt-Türk) birbirine düşürmesiydi. 1890'lı yıllardan itibaren başlayan faaliyetler neticesinde Ermeni çeteleri zamanla bölgedeki tüm Ermenilerin yegâne savunucusu konumuna gelmişti.⁴² Sultan II. Abdülhamid öncelikle Doğu Anadolu'da, devletin otoritesini tam anlamıyla sağlamak, Ermeni ayrılıkçı hareketleri engellemek ve özellikle Rusya'nın faaliyetlerini kontrol etmek amacıyla aşiretlerden oluşan Hamidiye Alaylarını kurmuştur. Bunlar jandarma ve polis gibi kolluk gücü kimliğinde olmasalar da o dönemin şartlarında Doğu Anadolu'da merkezi otorite için mücadele etmişlerdir.⁴³

II. Abdülhamid döneminin sona ermesiyle beraber, yönetim İttihat ve Terakki idaresine geçmişti. Bu dönemde ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslüman ve Ermeni ahali arasında ilişkiler gerginleşmişti.⁴⁴ Böyle bir ortamda bölgede asayiş ve güvenliğin sağlanması hususunda jandarma birlikleri ön plana çıkmıştı. Teşkilata yönelik yapılan düzenlemeler çerçevesinde vilayet merkezlerinde alay, sancaklarda tabur ve kazalarda bölük şeklinde yapılanma gerçekleşmiştir.⁴⁵ Jandarmanın teşkilatlanması için getirilen Avrupalı uzmanlar, askeri eğitim açısından birliklere destek vererek onların gelişmesini sağlamışlardır. Jandarma birlikleri de çete faaliyetlerine karşı gerekli sorumlulukları üstlenmişlerdir.⁴⁶ Birinci Dünya Harbi başlamadan önce Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti adına mücadele eden bazı gruplar bulunmaktaydı. Bunlardan biri, düzenli orduya destek olmak amacıyla bulunan jandarma birlikleriydi. Savaş sırasında jandarmadan daha çok faydalanabilmek için teşkilat düzeninde bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre jandarma kuvvetleri seyyar ve sabit olarak iki kısma ayrılmıştı. Sabit jandarmalar, inzibat ve idare işlerinde; seyyar jandarmalar ise ordu birlikleri gibi harpte görevli olmuştur. Seferberliğin ilanından sonra jandarmaların büyük çoğunluğu seyyar kuvvetlere kaydırılmıştı. Teşkilatlandırılmak istenen seyyar jandarma birlikleri ilk aşamada dört tümen şeklinde planlanmıştı. Bunlar; İstanbul, Edirne, Erzurum ve Van tümenleriydi.⁴⁷ Ancak bu planlamadan sadece Van seyyar jandarma tümeni oluşturulabilmişti. Bu tümen Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Van, Erzurum, Bitlis ve Muş'ta Ermeni isyanlarına karşı mücadele etmiştir.⁴⁸ Jandarma, barış zamanında Dâhiliye Nezâreti'ne bağlıydı ancak 3 Ağustos 1914'teki genel seferberlik haliyle birlikte idare, Harbiye Nezâreti'ne geçmişti. Osmanlı idaresi adına savaşan gruplar içerisinde jandarma dışında ayrıca başka süvarileri birlikleri de vardı (aşiretler gibi, eski adıyla Hamidiye). 1910'da Harbiye Nezâreti 29 aşiret süvari alayını düzenli ordu içerisine yerleştirmiştir. Bu süvari birlikleri çoğunlukla Kürt ve Çerkezlerden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti bunlardan verim almayı planlasa da askeri disiplinden uzak aşiret şefleri tarafından idare ediliyor olmaları devletin beklentilerini boşa çıkartmıştır. 1913 yılında ise

⁴¹ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu-Ermeniler-*, Çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 187 vd. ; Uras, *age*, s. 596-626.

⁴² Ömer Turan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Asayiş", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, Ed. Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2017, s. 426.

⁴³ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, ss. 30-60.

⁴⁴ Turan, *age*, s. 430.

⁴⁵ *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, C. 3, Kısım 6, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996, s. 89.

⁴⁶ Edward Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, Çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 73.

⁴⁷ Tekir, *age*, s. 196-197.

⁴⁸ Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, s. 328.

ordunun yeniden düzenlenmesiyle bu kuvvetler Osmanlı ordusunun yedek süvari (ihtiyat süvari) alayı olarak yeniden sınıflandırıldı.⁴⁹

Jandarmanın bölgedeki etkinliğine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Bu farklılık Ermenilerin zorunlu göçü öncesinde ve sonrasında bir soykırım yapıp yapılmadığı tartışmasının merkezindedir. Ermenilere yönelik bir soykırımın yapıldığına yönelik iddiada bulunanlar, devletin bunu bölgedeki jandarmaların eliyle gerçekleştirdiğini ileri sürmüşlerdir. Ermenilerin zorunlu göçü hadisesinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın rolünü ortaya koymaya alışan Oktay zel, "tehcir esnasında asayişten sorumlu olan yapının Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri değil, yerel düzeyde örgütlenmiş jandarma ve polis gibi kolluk kuvvetlerinin dâhil olduğu özel bir unsur olduğunu" vurgulamıştır. Ayrıca bu unsuru Doğu vilayetlerinde Dr. Bahaeddin Şakir Teşkilat-ı Mahsusa adına kontrol ettiğini belirtmiştir.⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik gerçekleştirdiğı iddia edilen sözde soykırım düşüncesinin savunucularından Taner Akam ise çalışmasında; "İttihat ve Terakki Merkez Komitesinin sürgün ve soykırım için iki kararı aynı anda alması çok muhtemeldir. Genel olarak soykırım kararı, sorumlu taraf sekreterleri tarafından bölgelere şahsen ulaştırılmış ve jandarmalar ve özel örgüt çeteleri tarafından uygulanmıştır. Dâhiliye Nezâreti valilere resmi sınır dış edilme emri hakkında bilgi vermiş ve valiler bu bilgileri başta jandarma olmak üzere bölgelerindeki güvenlik glerine iletmıştır."⁵¹ şeklinde iddialarını sıralamıştır.

Doğu Anadolu merkezli patlak veren Ermeni sorununa karşı, asayişin tesis edilmesi için ortaya atılan ve kısa srelide olsa (1913-1914) hayata geçirilen Vilayt-ı Şarkiye Islahat Mfettişliğı vurgulanması gereken bir hadisedir. Buradaki amaç bölgede artan huzursuzluğun engellenmek istenmesiydi. İttihat ve Terakki idaresi tarafından kurulan Doğu Anadolu Islahat Mfettişliğı, Ermeniler ve bölge asayişini sağlayan kuvvetler arasında yaşanan çatışmaların arttığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bir anlamda bölgede genel valilik şeklinde bir uygulama olan müfettişliğin, nizamlarını hazırlamış ve müfettişlerin emniyet, konaklama ve faaliyetlerini yrteceğı gerekli parayı tahsis etmişti. Buradaki temel amaç müfettişliğin kontrol altında tutulmak istenmesiydi. Ancak Batılı Devletler ve Rusya'nın müdahalesiyle bu projenin, Ermeniler lehine yapılan baskının sonucunda uygulamaya konulan bir müfettişlik olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Devletlerin bu müfettişlik üzerinden ayrı ayrı çıkarları olsa da neticede hedeflenen, kurulacak bir Ermeni devletiyle bölgenin idaresini kontrol altında tutmak olmuştur.⁵²

1913 yılından sonra Ermeni çetelerinin faaliyetlerini artması ve müfettişlik hakkında ortaya atılan görüşler tartışılırken, Doğu vilayetlerinde asayişin kuvvetli bir jandarma teşkilatıyla sağlanabileceğini anlayan Osmanlı idaresi, jandarmayı ıslah ederek bölgede önemli roller vermiştir. Nitekim Van valisi Tahsin Bey de jandarma teşkilatının düzenlenmesinin ve karakollar arasında telefon bağlantısının sağlanmasıyla önemini vurgulayan telgrafları Dâhiliye Nezareti'ne sürekli göndermekteydi. Alman ve Rus elçilerin uzun görüşmeleri neticesinde müfettişliğin kurulması konusunda anlaşma sağlanmış; iki genel müfettiş ve iki müşavirin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. ncelik olarak atılan adım jandarma kuvveti için görevlendirilmiş olan subayların getirtilmesi olmuştur. Sonuçta Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Doğu Anadolu'nun ıslahı için anlaşmaya varılmıştır. Buna göre atanan genel müfettişler kendi mıntıkalarının idari

⁴⁹ Edward Erickson, " Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Insight Turkey*, V. 8, N. 3, 2006, s. 45-46.

⁵⁰ Oktay zel, "Tehcir ve Teşkilât-ı Mahsusa", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay zel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 385-395.

⁵¹ Taner Akam, *From Empire To Republic Turkish Nationalism&The Armenian Genocide*, Zed Books, New York-London 2004, s. 169-170.

⁵² Zekeriya Türkmen, "Ermeni Meselesine zm Arayışı Sürecinde Uygulamaya Konulan Bir Proje: Vilayt-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) Islahat Mfettişliğı (1913-1914)", *Yeni Türkiye*, S. 60, Ankara 2014, s.1-5.

ve adli konularını ayrıca zabıta ve jandarmasını denetleyebileceklerdi. Lazım görüldüğü takdirde askeri kuvvetlerin kontrolü de bu müfettişlerin idaresinde olacaktı.⁵³ Konunun içeriği itibarıyla diğer maddelere değinilmeyecektir. Bu görev için Norveç'ten Binbaşı N. Hoff ve Hollanda'dan Westenenk uygun görülmüştür. Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır Hoff'un, Trabzon, Erzurum ve Sivas ise diğer müfettişin sorumluluğu altındaydı. Bölge hakkında çok bilgisi olmayan bu iki müfettiş ıslahat anlamında somut bir adım atmadan I. Dünya Harbi nedeniyle ülkelerine dönmek durumunda kalmışlardır. Böylece Vilâyet-ı Şarkıye Islahat Müfettişliği başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁵⁴

2.1 Jandarma Birliklerinin Sayısı ve Bazı Bölgelerde Teşkilatın Teçhizat Sorunu

Osmanlı arşiv belgelerinde, jandarma birliklerinin asayişini sağlamak için Ermeni çeteleriyle mücadele ettiğine dair bilgiler bulmak mümkündür. Bu belgelerde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeni çetelerinin neden olduğu asayişsizlikler ve jandarmanın bunlara engel olma çabaları açıkça görülmektedir. Bunun dışında jandarma birliklerinin bölgede nasıl teşkilatlandığı, karakolların faaliyetleri, silah durumu ve birlik sayıları hakkında veriler elde edilmektedir. Bu kapsamda bölgelerdeki vilayetlere göre jandarma birliklerinin sayılarına bakmakta fayda vardır. 1894 yılında, Ermeni isyanlarının fitilinin ateşlendiği bir dönemde Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancaklarında Jandarma Alay ve Seyyar Süvari Bölüğü'nün mevcudu aşağıdaki tabloda verilmiştir. Ayrıca Erzurum valisinin verdiği bilgilerde vilayet merkezindeki jandarma miktarının 993, polis komiserlerinin sayısını da 23 olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca jandarma içerisinde bulunan askerlerden sadece ikisinin gayrimüslim olduğu ifade edilmiştir. Bu iki nefer hakkında ayrıntılı bilgiler kaydedilmiştir. Birisi Erzurum sancağının Hınıs kazasına kayıtlı, diğeri ise Erzincan sancağının Rabat karyesine kayıtlıdır.⁵⁵ Jandarma ve polis olarak istihdam edilen Gayrimüslimler zaman zaman güvenlik ve asayiş açısından sıkıntılı olarak görülmekteydi. İsyânların şiddetlendiği yerlerde bu tarz kişiler tehlike oluşturabileceği ihtimali düşünülmüştür. Bu yüzden haklarında ayrıntılı kayıtlar tutulmuştur.

Erzurum Vilayeti Jandarma Alayı⁵⁶

Tablo 1: Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancaklarında Jandarma Alay ve Seyyar Süvari Bölüğü

Müslim																				Gayrimüslim					
Ümera ve Erkan				Piyade Sınıfı								Süvari Sınıfı													
Alay Beyi	Alay Emimi	Binbaşı	Tabur Kitabı	Yüzbaşı	Mulazım-ı evvel	Mulazım-ı sani	Çavuş	Bölük Emimi	Onbaşı	Neferat	Toplam	Yüzbaşı	Mulazım-ı evvel	Mulazım-ı sani	Çavuş	Bölük Emimi	Onbaşı	Neferat	Toplam	Yekun-ı Piyade ve Süvari	Neferat-ı Piyade	Neferat-ı Süvari	Toplam	Yekun-ı Kaffesi	
1	1	1	1	4	4	4	16	4	32	177	245	6	6	6	24	6	48	230	326	571	0	1	1	572	Erzurum Sancağı 1. Tabur
0	0	1	1	2	2	2	10	2	18	81	119	1	1	1	5	1	10	60	79	198	1	0	1	199	Erzincan Sancağı 2. Tabur
0	0	1	1	1	1	1	4	1	8	35	53	2	2	2	9	2	18	99	134	187	0	0	0	187	Bayezid Sancağı 3. Tabur
1	1	3	3	7	7	7	30	7	58	293	417	9	9	9	38	9	76	389	539	956	1	1	2	958	Toplam
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	35	35	35	0	0	0	35	Geçit mahallerinin muhafazası için İkinci Erzincan Sancağı 2. Tabur idaresinde bulunan nefer
1	1	3	3	7	7	7	30	7	58	293	417	9	9	9	38	9	76	424	578	991	1	1	2	993	Genel Toplam

⁵³ Antlaşmanın diğer maddeleri ve ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Taş, "Vilâyet-ı Şarkıye Islâhâtı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 14, 1998, s. 936-945.

⁵⁴ Türkmen, agm, s. 17.

⁵⁵ BOA, *Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)*, 30/64-4, 13 Rebiülevvel 1312.

⁵⁶ BOA, *Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)*, 30/64-1, 13 Rebiülevvel 1312.

1894 yılında bazı bölgelerdeki kuvvet mevcudu böyleyken asayiş olaylarının yükseldiği ve zorunlu göç dönemine girildiği evre olan 1915 ve 1916 yılları arasında jandarma ve polis sayıları şöyleydi; Erzurum'da jandarma sayısı 1.966, polis 145 (nüfus:597.000); Van'da jandarma 2.203, polis 141 (nüfus:430.000); Bitlis'te jandarma 2.057, polis 123 (nüfus:460.000) ve Mamuret-ül-Aziz'de jandarma 1.349, polis 107'dir. (nüfus:493.177) ⁵⁷

Doğu Anadolu vilayetlerindeki jandarma birlikleri zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı sayıca yetersiz kalmıştır. Sayısal eksiklik çevre illerdeki ordu birliklerinden takviye istenmesi yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Bununla alakalı olarak 1894 yılında Erzurum Valisi Rauf Bey'in bildirdiği üzere 400 kadar Ermeni eşkıyası Esterderesi Karyesi'nde katliama başlamış ve ardından bunların kaza merkezine yakın bir mevki olan Ağalı Karyesi'ne geçtikleri Refayi Kaymakamlığınca bildirilmiştir. Bölge valisi, mevcut jandarma miktarının yeterli olmadığını, özellikle eşkıyaların takibi ve tenkil edilmesinde zorlanılacağından Erzincan mutasarrıfından destek alınması gerektiğini bildirmiştir.⁵⁸ Jandarma teşkilatı bölgede sadece Ermeni çetelerinin taşkınlıkları ve saldırıları ile değil Lazların ve Kürtlerin vukuatlarıyla da mücadele etmek durumundaydı. Erzurum merkez kazasında saldırılarda bulunan Lazlar, fazla bir vukuata girmeden çekilmişler ve Bayburt civarında bir süre olaya karışmamışlardır. Tercan kaymakamlığından gelen telgrafta eski olaylar sonucu kaçan Lazların yavaş yavaş toplanmaya başladığını ve yaklaşık üç yüz kadar eşkıyanın Ermeni köylerine saldırıda bulunduğu belirtilmiştir. Bu hadiseden dolayı otuz beş kişi yakalanmışsa da devamında başka bir olaya mahal vermemek için alınan tedbirlerde jandarma ve asakir-i şahanenin yetersiz kaldığı, bu bölgeler için jandarma kuvvetinin yetiştirilmesi gerekliliği önemli bir husus olarak görülmüştü. Ermenilerin yapmış oldukları eşkıyalıklar yağma ve katliam düzeyine ulaşmış olduğundan bunların önlenmesi için bir miktar jandarmanın merkezde bir miktarının da kazalara gönderilmesi gerektiği gündeme gelen bir konu olmuştur.

Erzincan ovasındaki İslâm ve Hristiyan köyleri, 1895 yılında Ermenilerin faaliyetleri neticesinde oldukça tehlikeli hâl almıştır. Hatta Dersim eşkıyası da ovaya gelerek katliama ve halkı gaspa başlamışlardır. Bunlara her ne kadar jandarma ve asakir-i şahaneden kollar tertip edip, eşraf ve ulema-yı mahalliyeden kuvvet ile asayişsizliğin önüne geçmek istemişler de eşkıya tecavüzünü engellemekte zorlanılmıştır. Refahiye'de mevcut zaptiyeler devriye gezmekteyken Ermeni saldırıları sonucunda zaptiye Ali Onbaşı yaralanmış ve karye ahalisi bu olayı duyunca galeyana gelerek Ermeni dükkânlarını yağmalamaya başlamışlar, olaylar sırasında ölüm ve yaralanmaların olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine 150 kadar Ermeni eşkıyasının bölgeyi basacağı haberi alınmış, bu hadiseler sonucunda vaziyet daha tehlikeli bir hâl almaması için jandarma irsalinin veyahut mahallince 200 neferin jandarma bünyesine verilmesi gerektiği emredilmiştir. Hadisenin geçtiği Refahiye'de 25.000 nüfus bulunmakta bunlardan sadece 1.000'i Ermeni'ydі. Bu durumun tehlike oluşturacağı ve daha büyük olaylara sebebiyet vereceği düşünülerek jandarmanın takviye edilmesi gerektiği ayrıca ordudan asker sevki ve hatta topçuların bile bölgeye sevk edileceği Seraskerlik tarafından bildirilmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Tekir, *age*, s. 200.

⁵⁸ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR.)*, 182/90, 12 Teşrinievvel 1311.

⁵⁹ BOA, *Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)*, 33/7, 04 Cemaziyelevvel 1313.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde tedbirleri arttırmaya başlamıştır. Bu kapsamda Erzurum Jandarma Alayı'nın ihtiyacı olan teçhizat ve tertibatı için tahsilat miktarı Erzurum Valisi Rauf Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁶⁰ 1906 yılında 509 neferi bulunan Erzurum Jandarma Alayı'na martini tüfek ve 5390 fişekle beraber ordunun envanterinde bulunan şınayder tüfeklerini Topçu Dairesi kontrolünde teslim edildiği bildirilmişti.⁶¹ İki yıl sonra yine Erzurum Jandarma Alayı'nda silah sıkıntısı baş göstermiştir. Mevcut bulunan zabitanın çoğunda revolver bulunmadığından 55 adet Karadağ cinsi revolverin 275 deste cephanesiyle Tophane-i Amire 'den alınmasında ısrarcı olunması gerektiği ilgili makama iletilmişti.⁶² İttihat ve Terakki iktidarı ve Meşrutiyet ile birlikte oluşturulan modern jandarma nizâm-nâmeler vesilesiyle iyileştirilse de nitelik, teçhizat ve askeri eğitim anlamında sıkıntı devam etmekteydi.⁶³ Başkent'e sürekli olarak yeterli miktarda jandarma olmadığı yönünde haberler gönderilmekteydi.⁶⁴

2.2 Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Jandarma Birliklerinin Ermeni Çeteleri İle Mücadelesi

Ermenilerin zorunlu göçü öncesinde yaşanan hadiseler ifade edilirken, jandarma birliklerinin bölgedeki vilayetlerde Ermeni ahaliye işkence ettiği ve türlü eziyetlerde bulunduğu iddia edilse de⁶⁵ vukuatların olduğu bölgelere sevk edilen jandarmanın olayları sonlandırdığı ve asayiş tesis ettiği görülmektedir. 1895 yılında nüfusunun ekserisi Ermeni olan köylerde çete faaliyetleri sürmekteydi. Ermeni eşkıyaları başlarına sarık sarıp Kürt kıyafetleri giyerek Müslüman köylerine girmiş propaganda ve devlet aleyhinde hareketlerde bulunmuşlardı. İyi gizlenmiş olan bu çetecileri bir süre ne asakir-i şahane ne jandarma kolları ne de İslâm ahali fark edebilmişti. Hem Ermeni hem de Müslüman köyleri bu propagandalar sonucunda zarar görmüşse de Müslim nüfusa bölgenin ileri gelen dini önderlerinin nasihatleri sonucu kısmen sükûnet sağlanmıştı. Ayrıca Erzurum, Bayburt ve Erzincan gibi bölgelere jandarma ve ordu birlikleri konuşlandırılarak bu tarz asayişsizliklerin önüne geçilmiştir. Ancak Bitlis vilayeti, Pasinler, Hınıs, Kara Kilise ve Eleşkirt kazalarında Ermenilerin tecavüzleri sürmekteydi. Bu olaylara ise mevcut olarak eksik olan jandarma birlikleri değil asakir-i şahane müdahalede bulunmuştur.⁶⁶ Huzur ve asayişin sağlanması için her türlü fedakârlığı yapan jandarma teşkilatı, Ermenilerin tehlikede olduklarıyla ilgili bir ihbar bildirilmesi üzerine olaya polis kuvveti ile beraber müdahil olmuştur. Sivas'ın Gemerek Karyesi'nde Ermeni ve Katolik ahali tarafından mahalli kaymakamlığa gönderilmiş olan bir yazıda, karyenin genelinde kendilerini tehlike içinde hissettiklerini ve bazı vukuatların gerçekleşmesi korkusuyla kaza polis komiserinin bir miktar atlı ile tahkik amaçlı ivedi gönderilmesini talep ettiklerini belirtmişlerdir. Bu yardım çağrısına mevcut bulunan jandarma süvarisi ile komiser ve polislerin kaymakamlıktan gelen yazıyla harekete geçtiği bildirilmişti. Bölgede asayişin muhafazası için inceleme yapıldığı, bir olay meydana gelmişse karışıklığın artmasını engellemek için merkez kaymakamının bizzat karyeye gitmesi ve gece-gündüz demeden olayla ilgilenmesi gerektiği, bunu dışında bir zabıt

⁶⁰ BOA, *Dâhiliye Islahat*, (DH. TMIK.S.), 2/123, 12 Cemaziyelahir 1314.

⁶¹ BOA, *Dâhiliye Islahat*, (DH. TMIK.S.), 62/26, 26 Muharrem 1324.

⁶² BOA, *Yıldız Mitenevi Maruzat*, (Y.MTV.), 307/35, 07 Safer 1326.

⁶³ Glen Swanson, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History*, V. 7, N.1/2 Jan.-Apr., 1972, s. 257; Lewy, *age*, s. 351.

⁶⁴ Lewy, *age*, s. 351-352.

⁶⁵ Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 405-438.

⁶⁶ BOA, *Yıldız Perakende Umumi* (Y.PRK.UM), 33/54, 19 Cemaziyelevvel 1313.

kumandasıyla nizamiye ve jandarmanın yirmi neferlik iki süvari müfrezesi derhal yola çıkarıldığı ifade edilmiştir.⁶⁷

Ermeni çetelerinin hem zorunlu göç öncesinde hem göç esnasında hem de sonucunda Müslümanlara yönelik saldırıları şiddetliydi ve toplu öldürmelere varan hadiseler yaşanmıştı. Jandarma birlikleri bu çetelere gerektiğinde müdahale etmiş ve şehit düşmüşlerdi. Ermeni örgütleri ise sadece Doğu ve Güney vilayetlerinde değil Dersaadet'te bile faaliyetlerini sürdürmekten geri durmamışlardır. Başkent'te Ermenilerin saldırgan tavırlarına karşılık, asakiri şahaneden kuvvet bulundurmanın yanlış olacağı, bu yüzden polis, jandarma ve ordu birliklerinin kollara ayrılarak mahalle mahalle asayiş tesis etmek için görevlendirilmesi uygun görülmüştür.⁶⁸ Şüphesiz bu faaliyetlerin Başkent'te yapılmasının amacı Ermenilerin kendilerini Avrupa'ya karşı göstermek ve onların desteğini almaktır. Bu doğrultuda Avrupa kamuoyuna yanıltıcı bilgiler vermişlerdir. 1896 tarihinde Frankfurt gazetesinde geçen bir haber içeriğinde, "Dersaadet'te meydana gelen deprem sonrasında hükümetin altı buçuk milyon vermesi gerekirken iki buçuk milyon vermesi, fukarayı soğuk havada çadırda yaşamaya mecbur bırakması" gibi bilgiler yer almıştır. Bu Osmanlı Devleti aleyhine olan propaganda faaliyetleri şüphesiz Ermenilerin, Avrupalı Devletleri yanına çekmesi çabasının bir parçasıydı. Yine aynı gazetede yer alan başka bir haberde "Kürtlerin Sason Ermenilerinin hayvanları ve eşkıyaları gasp ederek, hanelerini yağmalamışlardır. Ermeniler intikam amacıyla bir köyü basıp, ahalinin bir kısmını katlederek dağa kaçmışlardır. Bunları tespit eden Osmanlı jandarmasının da katliamı gerçekleştirenleri acımasızca öldürdüğü" ifade edilerek açık bir şekilde Osmanlı Devleti, Dünya kamuoyu nezdinde küçük düşürülmeye çalışılmıştır.⁶⁹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeni çetelerine yönelik mücadelede görevli olan jandarma birlikleri özellik Cihan Harbi'nin başlamasıyla vilayetlerde sayısal olarak eksik durumda kalmıştır. Harple birlikte jandarmalar, genel seferberlik hâline dâhil edilerek ordu saflarına katılmıştır. Bu durum ise Ermeni çetelerine rahatça hareket etme imkânı sağlamıştır.⁷⁰ Bölgedeki Taşnak kuvvetleri, Ermenilerin harbe alınmasına karşı çıkmıştır çünkü Ermeni nüfusundan faydalanarak bölgedeki çetecilerin sayılarını arttırmak istemişlerdir. Osmanlı hükümeti, jandarma personelinin çoğunun cepheye gitmesiyle iç güvenliği sağlamak için Kürt birlikleri ve hapisanede mahkûmlardan müteşekkil bir milis kuvvet kurmuştur. Asayişin sağlanması için planlanan bu durum, aslında asayişin daha da bozulmasına sebebiyet vermiştir.⁷¹ Talât Paşa anılarında bu hususa dikkat çekmiştir. Ermenilerin göç ettirilmesiyle ilgili çıkarılan kanunun tamamıyla uygulanmasına karşı olduğunu belirten Paşa, "Jandarmalar tamamen, polislerse kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler getirilmiştir. Göçün böyle bir ortamda yapılması durumunda çok kötü sonuçlar doğurabileceğini düşünerek kanunun yürürlüğe girmesini kısmen geciktirdim." şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.⁷²

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gayrimüslimlerin de askerlik yapması konusundaki engeller kalkmıştır. Ancak uzun bir süre bu konu hakkında somut bir adım atılmamıştır. İlerleyen dönemlerde zaptiye birliklerinde Ermenilerin istihdamı mümkün olmuştur. Zeytun bölgesinde, zaptiye birliğinin (jandarma) yarısı Müslüman, yarısı Ermeni şeklinde istihdam planı yapılmıştır.⁷³ Jandarma ve polis teşkilatlarında Ermeniler, nüfusları

⁶⁷ BOA, *Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)*, 37/31, 5 Şevval 1314.

⁶⁸ BOA, *Yıldız Başkitalet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)*, 28/17, 18 Eylül 1311.

⁶⁹ BOA, *Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA)*, 24/69, 29 Zilhicce 1313.

⁷⁰ Turan, *agm*, s. 432.

⁷¹ Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, Çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 156-157.

⁷² Talât Paşa'nın Anıları, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 61-62.

⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, *age*, s. 185.

oranında da temsil edilebilecekti.⁷⁴ Ermenilere yönelik yapılan reformlarda aslında Ermeni nüfusun Kürt ve Çerkezlerle karşı kendilerini muhafaza etmesi planlanmıştı. Cihan Harbi için yapılan seferberlik sırasında Ermeniler jandarma içerisinde görev almışlardı. Harbin başlarında bu Ermenilerden herhangi bir kötülük gelmemesine rağmen Rusların işgali esnasında onlara yardım ettikleri tespit edilince teşkilatla ilişkileri kesilmiştir.⁷⁵ Bu çerçevede Bitlis valisinin 1913 tarihinde gönderdiği telgraf metni önemlidir. Ermeni ve Kürt meselesi şimdilik tehlike boyutunda olmasa da çoğunluğu İslâm olan vilayet merkezine Ermeni kaymakamının istihdamı karışıklık yaratacağından engellenmesinin münasip olacağı ifade edilmiştir. Bitlis vilayetinde mevcut 500 polis içerisinde 3 kişi Gayrimüslim, diğerleri Müslim; 1500 neferden ibaret olan Jandarma Alayı'nda ise 63 nefer Gayrimüslimdir. Bu sayının bölge için yeterli olduğunu daha fazla Gayrimüslim istihdamını problem oluşturacağı ve ihtiyaç halinde Rumeli mürettebatının istihdam olunması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁶

1907 yılında Van'da gerçekleşen hadiseyi Bâb-ı Âli Daire-i Umur-ı Dâhiliye'sine bildiren Vali Ali Bey, Ermeni eşkiyasının bir evde toplandıkları istihbaratını alınması üzerine yeterli miktarda jandarma birlikleri ile olay yerine gitmiştir. Sekiz Ermeni eşkiyası köşeye sıkıştırılıp teslim olmaları teklifine silahla karşılık verse de jandarma birliklerinin başarılı müdahalesiyle sağ olarak ele geçirilmişlerdir.⁷⁷ Bu hadiseden bir yıl sonra Van'da jandarmanın Ermenileri koruma altına alındığı ifade edilmekteydi. Üç Ermeni, bir kişiyi silahla yaraladıktan sonra Ermenilerin yoğun olduğu mahalleye kaçmaya çalışmıştı. Hadise sonrasında Müslüman ve Hristiyan ahalinin galeyan riskine karşı jandarma birlikleri Ermeni ahaliyi asakir-i şahaneden de destek olarak muhafaza altına almıştır. Her ihtimale karşı mahaller arası devriye sıklaştırılmıştır.⁷⁸ 1915 öncesi, yine Van'daki hadisede Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Van Valisi Cevdet Bey'e çekilen telgrafta Reşadiye ile Vastan - Vastan ile de Van arasındaki telgraf tellerinin Ermeniler tarafından kesildiği ve Pelli karakol kumandanının yine bu haydutlar tarafında katledildiği belirtilmiştir. Ayrıca Gevaş kaymakamının yanında bulunan jandarma ile Ermeniler arasında çatışma başladığı bildirilmiştir. Tüm tedbir girişimlerine rağmen Ermenilerin bu cür'eti göstermesi hükümeti sert önlemler almaya mecbur bırakmış ve idarenin haysiyet ve itibarını korumak için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Vali Cevdet Bey'e uyarı telgrafı göndermiştir.⁷⁹

1913 tarihinde jandarma birlikleri, Doğu vilayetleri, Adana ve Halep'te olumsuz hadiselerle müsaade etmeyerek, asayiş sağlamaya için mücadele vermişlerdir. Anadolu'nun Doğusunda sükûnetin sağlanması ve olayların durdurulması için zabıta kuvvetinin ihtiyaçlarıyla beraber esaslı teşkilat icrasının icap ettiği gibi aynı ihtiyaç Adana ve Halep gibi vilayetlerde de bazı mahallerin güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalar yapılmıştır. Rumeli'den en son gelen jandarma efradı çeşitli bölgelere gönderilmiş, yalnız doğu vilayetlerinde teşkilatlanma olmamış jandarmaya ihtiyaç olan her tarafın doğru bir şekilde tayin ve tespitiyle nerelerde ne kadar karakol ihdası ve bunlara ne kadar efrad temini, nelere ihtiyacı olduğunun tetkikine çalışılmıştır. Jandarma kumandanının katılımıyla icra edilen tetkikat üzerine lazım gelen gerekli adımlar Dâhiliye Nezareti'nin 2 Şubat 1913 tarihli tezkeresi uygulamaya konulmuştur.⁸⁰ Buna göre;

⁷⁴ Ancak bu düşünce sadece antlaşma maddelerinde kalmış. Uygulanması noktasında bazı problemler yaşanmıştır. Ermenileri çeşitli sebeplerle kolluk kuvveti olmayı tercih etmemiştir. Gerçekte ellerine geçen bu büyük fırsattan yararlanamamışlardır. Bkz. Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim...", s. 71-74.

⁷⁵ Tekir, *age*, s. 217-218.

⁷⁶ BOA, *Dâhiliye İdare*, (DH. İD.), 159/2, 21 Temmuz 1329.

⁷⁷ BOA, *Dâhiliye Muamelat*, (DH. TMIK. M.), 248/51, 25 Cemaziyelevvel 1325

⁷⁸ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi* (DH. ŞFR.), 395/72, 10 Mart 1324.

⁷⁹ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi* (DH. ŞFR.), 48/85, 7 Kânûn-ı Evvel 1330.

⁸⁰ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, (MV.), 173/43, 25 Safer 1331.

1. Anadolu vilayetlerinin doğu, batı ve güney olmak üzere üç mıntıka da o mıntıka dâhilindeki vilayete birer birer devir ve teftiş eylemek üzere Rumeli jandarma teşkilat ve tensikatına mensup iki jandarma zabiti ve bir yabancı (ecnebi) zabitten oluşan heyet-i teftişîye oluşturulması,

2. Mahallerce polis ihtiyacını tetkik etmek mülkiyeden bir müfettişin veyahut kaymakamlık ya da mutasarrıflıklarda bulunan bir zatın görevlendirilmesi,

3. Bu heyetlerin gidecekleri yerlerdeki mülkiye memurları ile jandarma kumandanlarının görüşünü alarak icap eden karakol mevkillerini tayin ve karakolların tesis ve gerekli olan efradı belirlemeleri,

4. Jandarma alaylarına zabıt yetiştirilmesi gayret olunmakla beraber daha önce jandarmaya alınmış ve bilhassa jandarma mekteplerinde tahsil edilmiş zabitanın şimdilik yine ordudan karşılanması gerekliliği,

5. Alayların yeni silahlarla silahlandırılması,

6. Jandarma mekteplerine gönüllü efrattan veya gönüllü olmadığı takdirde kura efradından talebe kaydı yapılması fakat eşkiya takibi için yüzde on nispetinde yerli ahaliden jandarma kaydının uygunluğu,

7. Bu teşkilatın icap ettiği masrafin Rumeli jandarma alayları tasarruf edilen gelirlerinden faydalanılması şeklinde kararlar alınmıştır. Bu kararla alındıktan sonra Dâhiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerini gerekli evraklar gönderilmiştir.⁸¹

Talât Paşa'nın anılarında Ermenilerin, görevleri asayiş, huzuru ve güveni sağlamak olan jandarmalara yönelik gerçekleştirdiği saldırılara değinmiştir. 1914 tarihinde Andırınlı (Maraş) Müslümanlar saldırıya uğrayarak malları gasp edilmiş ve birçoğu öldürülmüştür. Hadisenin devamında çete takibinde görevli jandarma subaylar şehit edilmiştir. Yine Maraş'ta Ermeni isyanları şiddetlenmiş, saldırılar Osmanlı memur konutlarına ve jandarma kıtalarına karşı gerçekleşmiştir. 1915 yılında Zeytun'daki Tekke Manastırı'na konuşlanan Ermeni çeteleri, kendilerini takip eden Jandarma Binbaşı Süleyman'ı ve yirmi askerini şehit etmişlerdir.⁸² Ermeni çetelerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirmiş olduğu asayiş bozucu eylemlerine jandarma ile birlikte kasabadaki ahali de müdahalede bulunmuştur. Siverek'te yirmi Ermeni haydutunun jandarma süvari kolları üzerine hücum etmeleri ve çarşayı ateşe vermeleri ayrıca sayılarının da giderek artması üzerine kasaba efrad-ı redifesinin hemen silahaltına alınarak, jandarma kuvvetiyle birleştirilmesi ve olayın sonlandırılması emredilmiştir. Halktan bir kesim ise öfkelenerek zabıta kuvvetiyle olaya müdahil olmak istemiştir. Bu hadise üzerine Dördüncü ordu mıntıkası da devreye sokulmuştur.⁸³

Van ve çevresi Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerdendi.⁸⁴ Rusların Van'ı işgal etmesiyle birlikte Müslüman ahali oldukça sıkıntı çekmiştir. Uzun bir süre dolaylı yoldan Ruslara destek olan Ermeniler bu sefer el birliğiyle Müslümanlara saldırılarda bulunmuşlardır. Bu saldırılarla ilgili olarak Van Jandarma Sabit Alay Kumandanı Ali Cevad, Van Belediye Reisi Abdurrahman Bey ve bazı polis komiserlerinin tuttuğu zabıtlarda, katliamdan kurtulan kişilerin ifadeleri yer almaktadır. Burada Ağcakala Karyesi'nde kadınların ırz, namus ve malları Ermeniler

⁸¹ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, (MV.), 173/43, 25 Safer 1331.

⁸² Talât Paşa'nın Anıları, s. 63-66.

⁸³ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat*, (Y. MTV.), 131/21, 16 Cemaziyevvel 1313.

⁸⁴ 450 kasaba ve köyün bulunduğu ve harp öncesinde 110.897 Ermeni'nin yaşadığı dağlık ve engebeli bir topografyaya sahip Van vilayeti genel nüfusu seyrekti. Van kazası Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bir bölge olup diğer bölge Ermenilerini de etkisi altına almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kevorkian, *age*, s. 447-450.

tarafından saldırıya uğramıştır. Gevaş'ta sekiz kişilik jandarma karakolu Ermeniler tarafından yıkılıp, neferleri şehit edilmiştir. Yine kaydedilen ifadelerde Hristiyanların fikir birliği içerisinde oldukları, tek amaçlarının Müslümanları yok etmek olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁵ 1915 yılında Erzurum'da gerçekleşen hadiselerde Ermeni çeteleri ile jandarma birlikleri arasında şiddetli çatışmalar olduğu ve Ermenilerin jandarmaları öldürme cür'eti gösterdiklerini açık bir şekilde görmekteyiz. Uzun süredir Erzurum merkezinde dolaşan silahlı Ermenilerden altısına tesadüf eden jandarma müfrezesi, girdiği çatışmada beş Ermeni eşkıyasını öldürmüştür. Birinin ise Bayburt tarafında kaçtığı tespit edilerek kaymakamlığa bildirilmiştir.⁸⁶ Erzurum ve Kiğı arasında Ermeni eşkıyası Erzurum'a erzak götürmekte olan Dersimli bir jandarmayı şehit ettikten ve diğerlerini yaraladıktan sonra Dersim içlerine gelerek aşiretleri musallat olmuşlardır. Buna karşılık olarak Aşiretlerin Ermenilere karşı bir galeyan girişiminde olduğunu ve jandarmanın teyakkuzda olması gerekliliği ifade edilmiştir.⁸⁷

Ermenilerin zorunlu göçünden sonra da hem Ermenilerin hem de Müslüman ahalinin hayatını, ırz ve namusunu koruma görevi jandarmanın sorumluluğundaydı. 1916 yılında Zor'un (Urfa) geniş yüzölçümünün olması güvenlik açısından problem oluşturmaktaydı. Burada her ne kadar jandarma alayı olsa da bu alayı oluşturan süvari jandarma taburlarının toplamı 700 kadardır. Zor'un genelinde Ermeni nüfusunun olması ve bu kadar geniş bir arazide konumlanması ayrıca zabıta kuvvetinin miktarının yeterli olmaması asayiş bozan bir durumdur. Mevcut olan zabitanın da silah sorunu bulunmaktaydı. Bu vaziyette irili ufaklı asayiş olaylarının bölgede görülmesi kaçınılmazdı. Jandarma dairesi ile görüşülerek sahası dar olan Urfa taburunun 615 mevcudunun 300 neferi Zor'a kaydırılması istenmekteydi. Zor'a sevk olunan Ermenilerin, bu muhitte yoğun olmaları sebebiyle asayişin muhafazası ve gerekli inzibatın sağlanması için çalışmalar başlatılmıştır. Livanın genişliği ve son zamanlarda öneminin artmasından dolayı ayrıca az miktarda bulunan jandarma mevcudunun münasip mıntikalardan takviye edilmesi için ilgili mutasarrıflıklarla temasa geçilmişti.⁸⁸ Burada görüleceği üzere iddia edildiği gibi Osmanlı Devleti, düzeni sağlamak için sevk ettiği Ermenileri kaderine terk etmemiş asayiş noktasında gerekli önlemleri jandarma teşkilatı aracılığıyla almıştı.

I. Dünya Harbi'nin sonunda Mondros Mütarekesi ile birlikte başlayan dönemde Doğu vilayetleri için asayiş sorunu devam etmekteydi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerin, Trabzon ve çevresinde Rumların ayrılıkçı faaliyetleri asayişin sağlanması noktasında hükümete sorun oluşturmaktaydı. Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi gereğince sınır bölgelerinin koruması kolorduları bırakılmıştı. Bu çerçevede Trabzon, Erzurum ve Van 9.Ordu/15. Kolordu'nun kontrolüne; Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ'ın güvenliği 6. Ordu/13. Kolordu'ya bırakılmıştı. İç güvenlik konusu ise savaş sırasında olduğu gibi jandarma birliklerinin sorumluluğu altındaydı. Ancak İngilizlerin bölgeye yönelik müdahaleleri jandarma teşkilatının ve ordunun hareket alanını kısıtlamıştır. Mütareke Dönemi'nde jandarma birliklerinin sayısı yaklaşık 37.000'di. Dâhiliye Nezareti'nin jandarmayı kuvvetlendirme noktasında geri kaldığını ve ordunun asayişin temini için zaman zaman görevlendirildiğini görmekteyiz.⁸⁹

Yine zorunlu göç hadisesinden sonra Kayseri ve Van'da meydana gelen iki hadise Osmanlı Devleti'nin son döneminde dahi Ermenilere yönelik hassas bir politika izlediğini göstermektedir. 1919 yılında Kayseri'de bulunan Ermeni mültecilerine hükümetçe yardımcı olması için

⁸⁵ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi*, (HR. SYS.), 56/62, 2 Şevval 1334.

⁸⁶ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi* (DH. ŞFR.), 479/82, 28 Haziran 1331.

⁸⁷ BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi* (DH. ŞFR.), 475/30, 30 Mayıs 1331.

⁸⁸ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube* (DH. EUM 2 Şb.), 74/20, 29 Ramazan 1334.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Ural, "Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2009, s. 42-71.

gönderilen jandarma kumandanı ve polis müdürünün işlerinde ihmal görüldüğünden memuriyetlerinden azillerine karar verilmişti. Yerlerine tayin olacak kişilerin İngiliz Komiserliğinden alınan takdirle gerçekleştirilmesi gerektiği ve görevden alınan memurlara yönelik tahkikat süreci hakkında Dâhiliye Nezareti'nin haberdar edilmesi Emniyet-i Umumiye tarafından bildirilmişti.⁹⁰ Buna cevap olarak Damat Ferit Paşa, söz konusu memurların kabahati varsa işten derhal el çektirilmelerini istemiştir. Yerlerine geçecek personelin sicillerinin temiz olması gerektiği, tayin işlemlerinin ivedi bir şekilde yapılması ve atamanın İngiliz Komiserliği'ne bildirilmesinin münasip olacağını da eklemiştir.⁹¹ Kalem-i Mahsûs'dan Van vilayetine çekilen 1919 yılındaki telgrafta Osmanlı hududu içerisinde meydana gelen olaylar ahalinin karışmaması gerektiği, olası küçük bir hadisede dahî asayişin bozulmaya müsait olduğu söylenmiştir. Küçük bir olayın dâhi Vilayet-i Sitte'nin elden çıkabileceği endişesi olduğu için gerek Ermenilerin Müslümanlara, gerekse Müslümanların Ermenilere saldırgan bir tavır takınmaması lazım geldiğini bu hususta zabitanın gerekli önlemler alacağı vurgulanmıştı.⁹²

Sonuç

Jandarma teşkilatı, Tanzimat Dönemi'nin getirdiği yenilik ve değişimlerle birlikte siyasi hayata girmiş olan bir kolluk kuvvetidir. Fransa ve İtalya gibi ülkelerden temeli ve yönetim tarzı alınan bu teşkilat tarihsel süreç içerisinde hem Osmanlı Devleti döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kendi iç dinamikleriyle yoğrularak özel bir yapı hâlini almıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yoğun savaş durumu, aslî görevi olan ülkedeki asayiş, huzuru ve güveni sağlamaktan uzak kalmasına neden olmuştur. Jandarma teşkilatının cephede gösterdiği etkin mücadele, Anadolu ve Rumeli'de üstlendiği sorumlulukları yerine getirmeye çalışmakla Osmanlı idaresinin vazgeçilmez bir unsuru olmayı başarmıştır. Nitekim Osmanlı idarecileri, devletin son döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen karışıklıklara müdahalede ordu kuvvetleri ve bazı yerel güçlerin yanında jandarma birliklerinden de etkin bir şekilde faydalanmak istemişlerdir. Bu doğrultuda jandarma teşkilatına yönelik bazı düzenlenmeler yapılmış; Avrupalı uzmanlar burada önemli rol oynamışlardır. Ancak özellikle XX. yüzyılın başlarındaki hadiselerde teşkilatın silah, donanım ve personel noktasında yaşadığı problemler jandarmanın görevini yerine getirmekte zorlandığını göstermektedir. Bunun sebebi şüphesiz devletin içinde bulunduğu zorlu savaş koşulları ve ekonomik bunalımdır.

Balkan uluslarından başlayan ve çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ile devam eden aşırı milliyetçilik hareketleri, dönemin büyük güçleri ile mücadele eden Osmanlı Devleti'ni zor durumunda bırakmıştır. Özellikle 1890'lı yıllardan başlayıp Ermenilerin zorunlu göçü ile devam eden meselelerde jandarma birlikleri, problemli olan hemen hemen bütün vilayetlerde kendisine biçilen vazifeyi layıkıyla yerine getirmek için cansiperane mücadele etmiştir. Bu hem Rumeli hem de Doğu Anadolu Bölgesi için böyle olmuştur. Osmanlı hükümeti, Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından asayiş bozucu eylemlere oluşturduğu Kürt birlikleri, yerel milis kuvvetleri, Çerkezleri, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin yanında jandarma ve polis kuvvetleri de bölgede görevlendirmiştir. Jandarma kuvvetleri de önce Cihan Harbi'nde sonra da Milli Mücadele döneminde hatta zaman dilimini biraz uzatarak Kıbrıs Barış Harekâtı ve günümüzde de terör örgütü PKK ile *devletin Doğu Anadolu'daki gözü kulağı* düsturuyla kararlı bir mücadele sürdürmüştür. Ülkemizin bütünlüğünü tehdit eden örgütlerle bugün de mücadelesi sürmektedir.

⁹⁰ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, (MV.), 216/105, 12 Zilkade 1137.

⁹¹ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, (MV.), 216/105, 12 Zilkade 1137.

⁹² BOA, *Dâhiliye Şifre Kalemi* (DH. ŞFR.), 102/213, 25 Zilkade, 1337.

Bu makalede, belirli bir zaman sınırlarına bağlı olarak (1890-1915- ki bazen bu sınırlar zorunlu göç hadisesinden sonrayı da kapsamıştır. Konun bütünlük arz etmesi ve 1915 sonrası da sürecin devam ettiğini göstermek amacıyla zaman dilimi bazı belge örnekleriyle uzatılmıştır) bilhassa Doğu Anadolu’da (ilişkilendirme için Anadolu’nun güneyi ve Dersaadet örnekleri de bulunmaktadır) isyankâr Ermeniler ile kolluk kuvveti olan jandarmanın çatışmaları ifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Ermeni çetelerinin yerel Müslüman halk ve kolluk gücü dinlemeksizin öldürmesi, buna rağmen bazı hadiselerde jandarmanın Ermenileri muhafaza etmelerinde vurgulanan hususlardır. Yoğun harp döneminden kaynaklı olarak, aslî görevini yerine getirememiş olan jandarma, zaman zaman gerek sayı gerek teçhizat bağlamında eksik kalması ifade edilmek istenmiştir. Neticede jandarmanın ülkemiz tarihi için kırılma noktalarındaki gösterdiği çabalarını inceleyen yayınlar çoğaldıkça teşkilatın ne denli stratejik bir rol üstlendiği iyice anlaşılacaktır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları *

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. EUM 2 Şb. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube

DH. İD. Dâhiliye İdare

DH. ŞFR. Dâhiliye Şifre Kalemi

DH. TMIK. M. Dâhiliye Muamalat

DH. TMIK. S. Dâhiliye Islahat

HR. SYS. Hariciye Nezareti Siyasi

MV. Meclis-i Vükela Mazbataları

Y. MTV. Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y. PRK. BŞK. Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y. PRK. EŞA. , Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

2-Süreli Yayınlar

Düstur, Birinci Tertib C. 2, (Asâkir-i Zabtîye Nizâm-nâmesi), 1286.

3-Araştırma ve İnceleme Eserleri

AHMET Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

AKÇAM, Taner, *From Empire To Republic Turkish Nationalism&The Armenian Genocide*, Zed Books, New York-London 2004.

ALYOT, Halim, *Türkiye'de Zabıta*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947.

ARSLAN, Nebahat – Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-Rus Sınırında Ermeni Faaliyetleri", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildirileri 6-8 Mayıs 2015 Erzurum*, C. 2, Ed. Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum 2016, s. 1573-1587.

* Belge numaraları metin içerisinde gösterilmiştir.

- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III 1919-1920*, Haz. Komisyon, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- CEZAR, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. 6, Güven Yayınevi, İstanbul 1972.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- DEMİREL, Fatih, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Eğitimi: Selanik Vilayeti Jandarma Mektepleri", *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan-Yücel Yiğit, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 185-204.
- DEMİREL, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996.
- ERICKSON, Edward, *Osmanlılar ve Ermeniler*, Çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- ERICKSON, Edward, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Insight Turkey*, V. 8, N. 3, 2006, s. 44-53.
- GENERAL Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Haz. Hamit Pehlivanlı, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- KARACAKAYA, Recep, "1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu 23 Ocak 2014*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 105-120.
- KARPAT, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- KEVORKİAN, Raymond, *Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- LEWY, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, Çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- MINASSIAN, Anahide Ter, "Van 1915", Çev. Sema Baraç, *Tarihi Kentler ve Ermeniler-Van*, Ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 233-271.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖĞÜN, Tuncay, "1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Haz. Şenol Kantarcı vd C. 2, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s.
- ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları*, S. 16, 2004, s. 59-95.
- ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. Evren Balta Paker-İsmet Akça, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-78.

- ÖZBEK, Nadir, "Tarihyazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine Göre İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, Der. Noemi Levy-Nadir Özbek-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 1-19.
- ÖZDEMİR, Hikmet, vd. *Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2010.
- ÖZEL, Oktay, "Tehcir ve Teşkilât-I Mahsusa", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 377-407.
- ÖZYÜREK, Mustafa, "İspir'de Türk Varlığı ve I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Olayları", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, s. 549-576.
- SARAY, Mehmet, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- SHAW, Stanford, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu-Ermeniler-*, Çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990.
- SWANSON, Glen, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History*, V. 7, N.1/2 Jan.-Apr., 1972, s. 243-260.
- Talât Paşa'nın Anıları*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- TAŞ, Fahri, "Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 14, 1998, s. 923-967.
- TEKİR, Süleyman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş, Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- TURAN, Ömer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Asayiş", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, Ed. Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2017, s. 423-434.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Ermeni Meselesine Çözüm Arayışı Sürecinde Uygulamaya Konulan Bir Proje: Vilâyet-ı Şarkıye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (1913-1914)", *Yeni Türkiye*, S. 60, Ankara 2014, s. 1-27.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, C. 3, Kısım 6, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996.
- UBICINI, Jean Henri- Abel Pavet de Courteille, *XIX. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Zühre İlkelen, Kitabevi, İstanbul 2019.
- URAL, Selçuk, "Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2009, s. 41-76.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin- İbrahim Yılmazçelik, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 471-541.